

ОПИСИ ОСТРОЖЧИНИ КІНЦЯ XVI - ПОЧАТКУ XVII СТ. ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

Джерелам описово-статистичного характеру з історії Острозької волості XVI – першої половини XVII ст. належить провідне місце в структурі джерельної бази вивчення соціально-економічної проблематики. Пов'язано це з рядом обставин. Першою з них слід вказати різноманітність видової належності, що створює зрозумілі переваги методичного характеру. По-друге, описи Острожчини охоплюють з певною періодичністю проміжок часу від середини XVI (1542р.) до середини XVII ст. (1654 р.), що створює можливість розгляду динаміки соціально-економічних процесів. За відсутності такої регулярності створення подібних документів стосовно інших волинських володінь Острозьких чи, скоріше, в зв'язку зі станом їх збереженості описи Острозької волості, по-третє, дають підстави поширити виявлені господарські тенденції або, принаймні, напрямки господарської діяльності кн. Острозьких на всі їх маєтності. Остання обставина, в силу значних розмірів волості та високої питомої ваги маєтків кн. Острозьких в структурі землеволодіння Волині, може бути покладена в основу вивчення стану магнатського господарства регіону в цілому. Нарешті, стосовно саме описів Острозької волості існує ряд джерелознавчих праць [2; 3; 8; 9; 11; 12; 13, 9-21, 112-130; 14; 17; 24], що створює базу та підстави подальшого як джерелознавчого, так і конкретно-історичного дослідження соціально-економічної проблематики.

Описи Острожчини здавна привертали увагу дослідників, але розглядалися переважно дільчий акт 1603 р. [21; 40, 96-100] та інвентарі 1620-1621 рр., створені при підготовці поділу маєтків між доньками кн. О.Острозького та по смерті Я.Острозького [40, 100-109; 43, 67-68]; з описів XVI ст. предметом дослідження не став жоден з них, хоча публікувалися вони ще в XIX ст. [45, 14-15, 37-39, 80-82]. Перша та на сьогодні єдина монографічна праця, присвячена історії Острога, С.Кардашевича значною мірою базувалася саме на джерелах статистичного характеру [40]. Але в усіх цих роботах була відсутня джерелознавча характеристика даних документів, а сам спосіб їх використання був споживацьким, оскільки українське (за походженням джерел) актове джерелознавство ще перебувало в зародковому стані та й автори вказаних праць часто не були навіть професійними істориками.

В останній чверті XX ст. відновлюється інтерес до історії Острожчини, пов'язаний із зростанням уваги до історії книгодрукування, розробкою добре забезпечених джерелами проблем історії Волині, але також і з початком джерелознавчого вивчення історії України XVI – пер. пол. XVII ст., що було засвідчене в першу чергу циклом праць М.П.Ковальського [8; 10 та

ін.]. В дослідженнях цього періоду було дано оцінку різних категорій описово-статистичних джерел XVI – пер. пол. XVII ст., до яких відносяться і описи Острога та Острожчини [7; 15; 20 та ін.], та охарактеризовано конкретні з них: дільний акт 1542 р. [17; 24], дільний акт 1603 р. [8; 12; 13, 112-127], інвентар 1620 р. [5, 73-117], інвентар 1621 р. [6], інвентар 1654 р. [9], інвентарі XVII ст. Межиріцького ключа, складової частини Острозької волості [3], а також вся їх сукупність [13, 9-21; 14]. Та навіть при зростанні уваги джерелознавців до Острожчини більшість їх праць орієнтовані на показ інформативних можливостей описів під кутом зору певної проблематики, а повна характеристика ряду окремих з них як джерелознавча проблема та підстава дослідження всієї їх сукупності відсутня. Особливо це стосується описів, що відносяться до XVI ст.

Відомі на сьогодні описи Острозької волості другої половини XVI ст. представлені джерелами урядового (переважно фіскального) походження, в той час, як стосовно наступного півсторічного проміжку – інвентарями. Навіть ті джерела, що до фіскальних не належать, є результатом діяльності уряду - йдеться про акти 1542 р. [19; 22; 35], які були створені урядовими комісарами, коли Острожчина перебувала в королівському секвестрі [23], та інвентар 1571 р. [39], який був створений при передачі Острожчини О.Лаським королю і який в зв'язку з її на цей час державною належністю слід вважати документом люстраційного характеру. Однотипність походження, яка значною мірою є наслідком особливості джерельної бази XVI ст., але також і історії Острозької волості цього періоду, може вважатися одним із складників “спільного знаменника” при залученні всього комплексу джерел до аналізу, але, з іншого боку, обмежує можливості оцінки інформації. Ще одним чинником, що позначився на можливостях вивчення господарства Острозької волості є фактична відсутність у джерелах свідчень відносно сільських поселень. Вони наявні в описі 1571 р., але він зберігся неповністю, а лише у фрагменті, який стосується виключно духовних маєтків [39]. У поборових реєстрах інформація має суто фіскальний характер. Крім того, у реєстрі 1570 р. через спустошеність в результаті татарських нападів свідчення подано сумарно по містам та волостям Острозькій, Янушпольській, Рівненській, Берездівській, Жорновненській, Шулжинській, Колоденській, Красилівській, Полонській та Чернехівській, а не по кожній з них чи, що було б бажаніше, по окремим населеним пунктам [45, 14-15]; у реєстрі 1577 р. свідчення подано за населеними пунктами та, що є унікальним як на збережені документи цієї категорії та винятково важливим для дослідників, за всіма категоріями податкового населення [45, 37-39], а решта реєстрів – 1583 р. [45, 80-82] та 1589 р. [37, 546] – за спрощеним переліком податкових категорій, тобто не проводячи виділення всередині власне селянських господарств, не поділяючи їх на повні, половинні, четвертинні тощо. Введений одним із перших до наукового обігу та найбільш широко використовуваний дослідниками акт 1603 р. не містить свід-

чень про села, а лише подає їх перелік. Таким чином, до зазначених недоліків поборових реєстрів додається відсутність джерел описово-статистичного характеру маєткового походження для XVI ст.

Натомість, існує група джерел рубежа XVI – XVII ст., які певною мірою компенсують вказаний недолік джерельної бази. Йдеться про інвентарі окремих шляхетських сіл Острозької волості, створені в кінці XVI ст. Можливо, подібні документи створювалися в усіх випадках введення клієнтів кн. Острозьких у володіння наданими маєтками Острозької волості, але вписуватися вони, очевидно, до острозьких замкових книг, через втрату яких до нашого часу не збереглися. Тому дослідники мають їх тільки в поодиноких випадках. Такими випадками, наприклад, були внесення до луцьких гродських книг описів надань В.-К. Острозького своїм клієнтам О. Єрличу (с. Колом'є, Кривин (можливо, частина) та частина Вельбівна) [1, 23; 30], К. Прушинському (с. Розваж) – 1594 р. [1, 23; 30], а також інвентарі Верхова (до складу Острозької волості ввійшов у XVII ст.) в судовому декреті – 1591, 1593 рр. [1, 21; 26; 27; 28], Білашева (відноситься до Верхова) при передачі за судовим декретом Я. Заславським Ю. Римінському та в заставу К. Римінським І. Одинцю та П. Путилу – 1593, 1595 рр. [1, 22-23; 29; 31]. Як видно, створювалися ці документи з різних приводів, але якщо стосовно двох останніх населених пунктів причини вписання їх інвентарів до актових книг Луцького гродського уряду зрозумілі – судовий розгляд та маєткова операція за межами клієнтарних відносин вимагали відповідного оформлення в судово-адміністративній канцелярії, то відносно внесення записів про надання слугам маєтностей патроном до повітової установи виникають питання. Безперечно, перенесення дій щодо маєтностей кн. В.-К. Острозького з установи приватної до урядової без його відома відбутися не могло. В обох випадках йшлося про записання маєтків “в сумі пенязей”, але точно визначити чи це була позичка, чи надання клієнтам винагороди землеволодінням-посесією на основі лише свідчень описів неможливо. Скоріше за все, це було оформлення-підтвердження клієнтарних зв'язків шляхом проведення відповідних майново-грошових операцій. Подібне стосувалося і таких маєтків Острозької волості, як Хорів та Зозулинці, наданих Д. Хоревському В.-К. Острозьким за 600 зл. і теж оформлених через Луцький грод, правда, без вписання інвентаря [30]. У випадку, який, щоправда, стосується не Острозької, а Дубенської волості йдеться про ув'язання в маєток Іванківці М. Кошковського як компенсацію за витрати, понесені в справах В.-К. Острозького [32]. Отже, можна більш-менш вірогідно стверджувати, що ці документи стосувалися взаємин рівня патрон-клієнт і вийшли за межі замкових установ В.-К. Острозького за його відома та з причин, пов'язаних з ситуацією кінця XVI ст. Всі згадані факти оформлення відповідних операцій між В.-К. Острозьким та його клієнтами припадають на 90-ті рр. XVI ст., що може пояснюватися як потребами в значних сумах грошей при зменшенні (очевидно, суттєвому) надходжень від маєтків, що

ймовірно, якщо взяти до уваги один з найспустошливіших татарських нападів на Волинь у 1593 р., так і необхідністю “подяки” слугам не в останню чергу, можливо, за участь в придушенні козацького повстання, антиунійних заходах, боротьбі з татарами тощо.

Інвентар Колом’я (Колнимль, Коломоль, Коломль) та частин Кривина і Вельбівна [30] до того ж містить свідчення про родину потомствених слуг кн. Острозьких Єрличів, з яких Василь був ще слугою К.І.Острозького [36, 35], а Олізар та Матвій на 1603 р. мали двори в Острозі на вулиці, що вела до замку [18, 47]. Інвентар дає змогу підкоригувати дані біографії найвідомішого завдяки авторству літопису (хронічки) представника цієї родини Йоакима, який народився 19 травня 1598 р. [41, XVI; 18, 47], і, отже, в с. Колом’є (Коломль). Майже в усі видання, які так чи інакше дотичні до постаті літописця чи його твору, ввійшла з літопису ж і запозичена інша назва, а саме с. Колінка [18, 47] під Острогом (Kolenka [41, XVI], Kolonka [42]), яке в жодному тогочасному документальному джерелі в такій формі не згадується. Інвентар крім факту надання села батьку Й. Єрлича (за чотири роки до його народження) наводить і власницьке (скоріше, посесорське, володільче), похідне від назви села (і дещо трансформоване асиміляцією приголосних), прізвисько-придомок – “пан Колінський” [30, 1284зв., див також додаток], від якого, очевидно, згодом і утворили, в тому числі і Й. Єрлич, назву “Колінка”.

Стосовно господарського стану інвентарі сіл Острозької волості кінця XVI ст. є малоінформативними. Пов’язано це, очевидно, з 1) особливостями урядової процедури, в результаті якої вони були створені – введення у володіння, посесія (посесіями, до речі, в діловодній практиці називали будь-який документ про ув’язання в масток, незалежно від наявності чи відсутності опису цього маєтку), коли головною була реєстрація залежного населення, а не його повинностей, які, тим більше, впливали з вказівки категорій підданих, та 2), можливо, рівнем розпрацьованості облікових документів і нечіткими вимогами до них в судово-адміністративній діяльності. Знижує інформативні якості цих інвентарів і те, що їх свідчення не можна вважати репрезентативними стосовно всієї Острозької волості. Натомість вони доповнюють та урізноманітнюють комплекс описово-статистичних джерел Острожчини XVII ст. Беззаперечною є їх цінність для вивчення клієнтарних зв’язків та характеристики посесорського господарства Острожчини. Виходячи з цього та зважаючи на невведеність до наукового обігу, тексти інвентарів подаються в додатку.

Комплекс описово-статистичних джерел Острожчини першої половини XVII ст. має відмінну структуру. В ньому суттєво переважають документи доменіального походження. Дореформенна податкова документація за XVI ст. не збереглася, а з пореформенних відомі подимні реєстри 1629 р. [4] та створені на їх основі, але дещо відмінні за переліком населених реєстри 1630, 1631, 1642 та 1648 рр. [15, 73-74] Тут скоріше можна говорити

про умовно один подимний реєстр 1629 р. з доповненнями 1630 р., оскільки наступні не були оригінальними і лише повторювали, а часто й спотворювали, дані за 1629 р. [15, 72] Джерела описово-статистичного характеру доменіального походження представлені інвентарями 1620, 1621, 1654 рр. частин Острозької волості та інвентарями Межирицького ключа 1640, 1643 та 1650 рр. Саме вони складають високоінформативну основу дослідження соціально-економічного розвитку Острозької волості 20–40-х рр. XVII ст.

Дільчий акт 1603 р. містить реєстр населення Острога, а стосовно волості лише фіксує населені пункти, в окремих випадках їх посесорську власність, а також фільварки, які були безпосередньо підпорядковані князівській адміністрації і не зазначає їх у духовних держаннях, як і в належних посесорам-клієнтам маєтках [34]. Підкоригувати ці показники дає можливість наступний за часом, але дуже близький, опис 1604 р. [38]

Цей опис є реєстром вибирання побору, ухваленого варшавським сеймом у 1604 р. Укладений він був острозьким старостою Войтехом Новицьким і стосувався всієї волості, незадовго перед тим поділеної між нащадками кн. В.-К. Острозького, а не лише котроїсь з її частин. Пояснюється це, на нашу думку, не стільки фіскальним характером документу, як змінами у ситуації з управлінням маєтностями по смерті О. Острозького, “прирожоним” опікуном яких був його брат Януш - у 1604р. він “яко брат рожоньи небожчика п[а]на воєводи вольнського кнежати Александра Острозького, на которого так правом прирожоним, яко и писаным дєтєи и маєтностєи по небожчику п[а]ну воєводе вольнском позосталых Опекою припало” перебирає на себе братові маєтки [33]. Під його тиском на становище у волинських володіннях не могла впливати повною мірою вдова О. Острозького, а у володіння, наприклад, Рівненською волостю А. Острозька (Костчанка) ввійшла вдруге вже по смерті Я. Острозького [44, 20]. Можливо, опис 1604 р., будучи створеним при вибиранні побору, мав одночасно призначення посмертного інвентаря або навпаки посмертний інвентар лів в основу поборових документів. Більш ймовірне останнє, оскільки спеціальних обстежень в зв’язку з вибиранням державних податків власники чи їх урядовці не проводили, а в основу рекогніцій та квіттів клалася інформація з маєткових документів, яку й надавав власник поборцям. Можна говорити з високим ступенем вірогідності, що в основу опису 1604 р. лягли документи, що створювалися при підготовці та проведенні поділу володінь кн. В.-К. Острозького в 1603 р. В усякому разі, маємо підстави хоча б за хронологічною близькістю розглядати свідчення дільчого акту, який описує Острог, та реєстру, який описує села Острозької волості, як єдине інформативне ціле, як єдиний “інвентар” початку XVII ст. Окрім цього, значення реєстру 1604 р. полягає в тому, що він мав доменіальне походження та зберігання, хоч і лів в основу незбереженого урядового фіскального документу, а також у тому, що його свідчення розривають період відсутності внутрішньомаеткової описово-статистичної документації стосовно сільських по-

селень Острозчини, що без його врахування охоплював би період до 1620 - 1621 рр.

В дослідженнях реєстр 1604 р., хоча і був відомий дослідникам, майже не використовувався, за винятком хіба його дерманської частини [25]. Оформлений як реєстр вибирання побору, опис 1604 р. не містить вказівок на наявність фільварків, зате фіксує належність “зем’янських” сіл, а отже побіжно свідчить про наявність в них фільваркового господарства. В частині Я. Острозького їх було небагато (Урвена, Цурків), що може пояснюватися тим, що їх належність зазначалася не в усіх випадках в силу жорсткого контролю з боку власника, а в частині О. Острозького – кілька десятків (щоправда, об’єднані спільними заголовками “Sioia ziemiasckie za borem” та “Sioia za gzeko Ногупо ziemiasckie”, вони не завжди містять прізвища посесорів) [Шекеринці, Добрин, Вуйківці, Радогоща, Більчин, Гнойниця, Новосілки, Калетинці, М’якоти, Мала Боровиця, Горщина (?), Долоче, без назви, Довжок, Капустин, два Скнити, Шатерники, Глинники, Ровки, Плоска (в тексті – Polska), Коломль, Крупець, Лисиче, Користь, Головки, Хотичин, Хом’яків, Убільці, Суховоля, Лідавка, Переволочна, Кургани, Мишківці, Волосківці, Могиляни – 38, 117-122]. Так чи інакше, але податковий тариф 1629 р. свідчить про перебування у посесії більшої кількості “янушевих” сіл порівняно з “олександровими”, якщо не рахувати маєтків острозьких єзуїтів [4, 37-40].

В реєстрі 1604 р. виділяються окремі адміністративно-територіальні комплекси Острозької волості. Це – групи з 7 замкових маєтків (Вельбівно, Непішин, Мощаниця, Плужне, Борисів, Кривин та Білотин [38, 45-82]) та зем’янських володінь (Довжок, Капустин, два Скнити, Шатерники, Глинники, Ровки, Плоска, Колом’є з Крупцем, Лисиче, Корость, Головлі, Хом’яків, Убільці, Понора, Суха Воля, Лідавка, Переволока, Кургани, Мишківці, Волосківці, Могиляни та один населений пункт з пропущеною назвою [38, 119-122]) за р. Гориня (за Ногупо gzeko [38, 45]), зем’янські маєтки “za polem” (Грозів, Урвена, Уїздці, Цурків, Точивіки, Лебеді, Лідава, Вольбарів, Омеляна, Країв, Малий Мізоч [38, 112-117]), зем’янські села “za borem” (Шекеринці, Добрин, Вуйківці, Радогоща, Більчин, Гнойниця, Новосілки, Калетинці, М’якоти, Мала Боровиця, Ігрища, Долоче [38, 117-119]). Структурно в тексті не виділяються, але такими є частково розташовані “за полем” населені пункти Глинськ, Мізоч, Дерев’янце, Бродів, Зозулинці, Попівці, Здолбунів, Гудче, Великовищина, Новосілки, Розваж, Завидів, Хорів, Здобиця та Грим’яче [38, 3-45], а також духовні маєтки [38, 82-112]. Виділені текстуально групи маєтків відносилися до різних власницьких частин – Олександра (за Горинню та за бором) та Януша (за полем), а не виділені – до частини Януша та адміністративно спільні маєтки (духовні). Опис 1604 р. не охоплює всієї сукупності сільських поселень Острозької волості, згаданих у дільчому акті 1603 р.; в той же час кілька зафіксованих в ньому сіл відсутні в акті. Очевидно, реєстр в даному варіанті не був оформлений остаточно.

Як податковий документ, реєстр фіксує категорії населення та розміри платежів, що робить його перспективним в першу чергу для вивчення структури населення та залюднення краю. Будь-які свідчення про рівень розвитку панського, як замкового, так і посесорського, господарства в ньому відсутні.

Розглянуті вище описи Острозької волості розширюють джерельну базу вивчення соціально-економічних проблем історії Волині на прикладі одного з найбільших господарських комплексів, який на рубежі XVI-XVII ст. ще залишався одним з головних джерел реалізації культурницьких програм кн. Острозьких. Вони урізноманітнюють типологічно джерельну базу різних етапів історії України другої половини XVI – першої порловини XVII ст., незважаючи на ряд вказаних недоліків інформативного характеру. Зважаючи на їх важливість, можна говорити про необхідність їх публікації, яка частково, через поміщення в додатку інвентарів к. XVI ст., здійснюється в додатку до даної статті.

Додаток

Посесия от его милости пна воеводы ки/
евского пну Олизару Ерличу даная./
Року тысяча пятсот деведьдесят четвертог/
мса октебра четвертогонадцат дня/

На вряде кгородском в замку гдрьскомъ Луцком передо мною Юремь/
Кошиковскимъ, бурграбимъ и наместником подстарства луцког ставши очевисто/
вознын повету Луцког Янь Велевский, енерал воеводства Волинског/ ку
записовано до книг вызнал тыми словы, иж деи: в року теперешнем/ тысяча пятсот
деведьдесят третем мса февраля первого дня/ передо мною возным и перед шляхтою,
людми добрыми, Семеном/ Гулялницким а Николаем Улановским его млсть
ясневедмож/ныи пнн Костентин книжа Щстрозское, воевода киевский, водле ли/
сту запису своего пну Олизару Ерличу на суму пнзеи пятсот/ золотых полских
даного именечю мое Колимль и две службе людеи/ оселых во именю моем Кривине
пну Олизару Ерличу до держаня/ шдал и поступил, то ест меновице подданые на
тых службах/ мешкаючие: Богдан Матюшевич, Федор Богдановиц , Федор Лаго/
дич , Гацкович . А в Нетешине: Тишка Мальишча, Янка Мали/ка сна. А у Велбоине:
Сенка Логвиновича, Степана Лог/виновича, Грицка Ермака Логвиновича, Феня
Леменчича/ Грицка Мелковича, Максима Ходаковича, Тимоша Ти/моша Ходаковича,
Семена Менкова зятя, Жданца // Ходаковича, Щстапа Сеценя а Наума, брата его.

Которые ж то/ подданые пан Колинский до посесии и держаня своего взывши,
на роботу/ им заказал.

А так я тое сознание возного до книг записати велиль.

ЦДІАК.-Ф.25"Луцький гродський суд".-Оп.1.-Од. збер. 45.-Арк.1284-
1284зв.

Посесия от его милости пна воеводы/
киевского пну Кондрату Прушинскому./
Року тысяча пятсот деведьдесят четвертог/
Мса октебра четвертогонадцат дня.

На вряде кгородскомъ в замъку гедрском Луцком передо мною Юрем/ Кошниковским, буркграбимъ и наместникомъ подстарства луцкого/ ставши возный повѣту Луцкого Ян Вавеский, енераль/ воеводства Вольнского, ку записованю до книгъ сознал тыми словы./ иж деи:

в року тысяча пятсот деветдесят третемъ мѣца февра/ля девятогонадиат дня передо мною, вознымъ, и перед шляхтою./ людьми добрыми, пномъ Яном Поплавскимъ а пномъ Василемъ/ Носовицкимъ его млсть ясневелможный пнь Костентинъ князя / Острозское, воевода киевский, водле листу запису своего пну/ Кондрату Прушинскому на суму пизей триста золотых/ полских даног пят сужей людси осылых ув бымену Розважи в мош/ владзу, держане и вживане подал и поступил.

А то есть/ меновите подданные на тых волоках мешкающие: Гордѣи Илевчич./ Луцка Павловъ сын, Савка Гацков, Федор Гацков сын, Петръ Гацкович,
Кото/рые вси подданные вышши менованыи пан Прушинский до посеси / альбо уживаня своего узавши на роботу тымъ подданнымъ/ заказаль.

А такъ я тое сознание до книгъ записати велить.

ЦДДАК.-Ф.25^м Луцкий гродский суд".-Оп.1.-Од. збер. 45.-Арк.1284зв.

Джерела та література

1. Атаманенко В.Б. Волинські інвентарі другої половини XVI ст. як історичне джерело// Наукові записки: Острозька Академія.-Острог, 1998.-Т.1.-Ч.1.-С.16-27.
2. Атаманенко В.Б. Острозька волость у кінці XVI – першій половині XVII ст.// Освітня історія.-Острог; Нью-Йорк, 1999.-С.137-144.
3. Атаманенко В.Б. Інвентарні описи Межиріччя XVII століття// Український археографічний щорічник.-К.;Нью-Йорк,2002.-С. 71-83.
4. Баранович О.І. Залюднення України перед Хмельниччиною: Волинське воеводство.-К.,1930.
5. Володіння князів Острозьких на Східній Волині (за інвентарем 1620 року)/ Укл. І.Ворончук.-К.; Староколястинів, 2001.- С.140-202.
6. Ворончук І.О. Селянство Острозької волості за інвентарем 1621р.// Острогіана в Україні і Європі: Матеріали Міжнародного наукового симпозиуму.- Староколястинів, 2001.-С.257-268.
7. Кісь Я.П. Аграрні відносини в містах Руського і Белзького воеводств у XVI-XVIIст.// Вісник Львівського університету: Серія історична.-Львів, 1978.- Вип.14: Питання соціально-економічної історії.-С.95.
8. Ковальський Н.П. Акт 1603 года раздела владений князей Острожских как исторический источник// Вопросы отечественной историографии и источниковедения.-Днепропетровск, 1975.-Вып.2.-С.113-137
9. Ковальський Н.П. Острожский инвентарь 1654 г.// Исследования по археографии и источниковедению отечественной истории XVI – XX вв.-Днепропетровск, 1990.-С.32-40.
10. Ковальський М.П. Джерела про початковий етап друкарства на Україні (Діяльність першодрукаря Івана Федорова в 70х – на поч.. 80-х рр. XVIст.).-Дніпропетровськ, 1972.
11. Ковальський М.П. Документальні письмові джерела з історії Острога// Матеріали I – III науково-красназничих конференцій „Остріг на порозі 900-річчя”(1990 – 1992 рр.).-Острог, 1992.-Ч.1.-С.92-98;

12. Ковальський М.П. Акт поділу володінь князя В.-К.К.Острозького між його синами Янушем і Олександром (1603 р.)// Острозька Академія XVI –XVII ст.-Острог, 1997.- С.8.
13. Ковальський М.П. Етюди з історії Острога.-Острог, 1998.
14. Ковальський Н.П., Атаманенко В.Б. Інвентари як джерела історичної соціально-економічної історії міст України XVI – XVIII в.(на матеріалах г.Острога): Діптон. в ІНИОН.-Дніпропетровськ, 1988
15. Крикун М.Г. Чисельність населення Волинського воєводства у першій половині XVII ст.// Вісник Львівського університету: Серія історична.-Львів, 1988.- С.71-82
16. Крикун Н.Г. Источники и историография демографического состояния Правобережной Украины накануне и во время Освободительной борьбы украинского народа 1648-1654 гг.// Историческое значение воссоединения Украины с Россией: Материалы юбилейной научной сессии (11-13 янв. 1979г.).-Днепропетровск, 1979.-С.169-172.
17. Кулаковський П.М. Остріг і Острозька волость XVI – XVII ст. в документах Литовської та Руської (Волинської) метрик// Матеріали VI-ї Острозької науково-краєзнавчої конференції “Остріг на порозі 900-річчя” (1995 р.).-Остріг, 1996.-С.117-119
18. Кулаковський П.М. Єрлич Йоаким (1598 – після 1673)//Острозька Академія XVI –XVII ст.-Острог, 1997.-С.47-48.
19. ЛБНАУ ім. В.Стефаніка.-Відділ рукописів.-Ф.91 „Радзимицькі”.- №181/VI,4.-Ч.5.-Арк. 1-8.
20. Люстрації королівщин українських земель XVI-XVIII ст./Укл. Р.Майборода.-К., 1999.
21. Перльштейн А. Описание города Острога// Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете.-М., 1847.-Год 3-й.-№4.-С.137-142.
22. Российский государственный архив древних актов.-Ф.389”Литовская метрика”.-Оп.1.-Ед. хр.29.-Л.34-39 об.
23. Соболев Л. Борьба за наследство кн.К.И.Острожского в 40-е гг. XVI века// Острогіана в Україні і Європі: Матеріали Міжнародного наукового симпозиуму.- Старокостянтинів, 2001.-С.33-48.
24. Тесленко І. Акт поділу володінь між кн. Беатою з Костельця і кн. Гальською Острозькою 1542 року як джерело з соціально-економічної історії Острозької волості// Архівознавство. Археологія. Джерелознавство.-К., 2001.-Вип.3.-С.102-123
25. Фотинский О. Очерки из быта монастырских крестьян на Волыни в XV – XVIII в.-Житомир, 1910.
26. Центральний державний історичний архів України в м. Києві.- Ф.25”Луцький гродський суд”.-Оп.1.- Од. зб.39.-Арк. 51.
27. Там же.-Од. зб. 40.-Арк. 410зв.
28. Там же.-Од. зб. 44.-Арк. 317.
29. Там же.-Од. зб. 44.-Арк. 709.
30. Там же.-Од. зб. 45.-Арк. 1284-1284зв.
31. Там же.-Од. зб. 46.-Арк. 164, 165.
32. Там же.-Од. зб. 48.-Арк.646зв.-647.
33. Там же.-Од. зб. 70.-Арк.177зв.
34. Там же.-Ф.223”Колекція документів „Серія Б”.-Оп.1.-Од. збер.332.

35. Там же.-Ф.256"Замойські".-Оп.1.-Од.зб.8.-Арк.1-6зв.
36. Яковенко Н.М. Паралельний світ: Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – XVII ст.-К., 2002.
37. Archiwum Główny Akt Dawnych.-Archiwum Skarbu Koronnego.-а31.
38. Archiwum państwowe w Krakowie.-Archiwum Sanguszków.- а65.
39. Inwentarz dóbr duchownych Ostrogskich z roku 1571// Biblioteka Ordynacji Krasieńskich.-Warszawa, 1876.-T.II:Muzeum Konstantego Świdzińskiego.-S.198-202.
40. Kardaszewicz S. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga: Materiały do historii Wołynia.-Warszawa, 1913.
41. Latopisiec albo Kroniczka Joachima Jerlicza.-Warszawa, 1853.-T.1.
42. Polski słownik biograficzny.-Wrocław; Warszawa; Kraków, 1964.-T.11.
43. Rolle A.J. Wielka prywata// Trzy opowiadania historyczne.-Lwów, 1880.-S.67-127.
44. Stecki T.J. Z boru i stepu: Obrazy i pamiątki.-Kraków, 1888.
45. Źródła dziejowe.-Warszawa, 1889.-T.XIX.